

Eric Hobsbawm

Vad har historikerna fått från Karl Marx?

[Ur samlingen *Om historia*]

Detta kapitel skrevs ursprungligen för symposiet ”Karl Marx roll i det samtida vetenskapliga tänkandets utveckling” som anordnades med stöd av Unesco i Paris i maj 1968. Det publicerades av International Social Science Council i verket *Marx and Contemporary Scientific Thought/Marx et la pense scientifique contemporaine* (Haag och Paris, 1969), s. 197-211, och i *Diogenes* 64, s. 37-56, och på annat håll.

1800-talet, detta den borgerliga civilisationens tidevarv, kan berömma sig av åtskilliga stora intellektuella landvinningar, men den akademiska vetenskapens historia som växte upp under perioden är inte en av dem. Om man bortser från forskningstekniken stod 1800-talet faktiskt för ett tydligt steg tillbaka från 1700-talets visserligen ofta illa dokumenterade, spekulativa och överdrivet generaliserande essäer där de som bevittnat det mest omfattande revolutionära tidevarvet tiden för de franska och industriella revolutionerna — försökte få grepp om de genomgripande förändringarna i människans samhälle. 1800-talets akademiska historieskola, som inspirerades av Leopold von Rankes lärargärning och föredöme och som publicerade sig i de facktidskrifter som grundades under den senare delen av seklet, hade all anledning att ta avstånd från generaliseringar som inte i tillräcklig grad underbyggdes av fakta eller som stödde sig på ovederhäftiga fakta. Å andra sidan gick man helt in för uppgiften att fastställa ”fakta” och tillförde därför inte historievetenskapen just mer än en uppsättning empiriska kriterier för bedömningen av vissa typer av skriftliga källor (t ex handskrivna redogörelser för händelser som inbegriper inflytelserika personers medvetna beslut) och de hjälptekniker som behövdes i den uppgiften.

Historikerna insåg sällan att dessa källor och metoder bara kunde användas för en liten grupp historiska företeelser eftersom de okritiskt utgick från att vissa företeelser var värda ett specialstudium och andra inte. Det var inte med avsikt som man inskränkte sig till ”årtals-historien” — i vissa länder hade historieämnet i själva verket en märkbart institutionell vinkling — men metodologin lånade sig lättast till kronologiska berättelser. Man begränsade sig ingalunda helt till historien om politik, krig och diplomati (eller kungar, slag och freder, i skollärarnas förenklade men inte okarakteristiska version), men man hade otvivelaktigt en benägenhet att utgå från att det var sådant historikerna främst hade att befatta sig med. Detta var historia i singularis. Andra områden kunde, om de avhandlades med lärdom och metod, ge upphov till olika slags historia som karakteriserades med beskrivande epitet (konstitutionell eller ekonomisk historia, kyrko-, kultur-, konst-, vetenskaps-, eller filatelihistoria osv). Deras samband med allmänhistorien var oklart och uttrycktes främst i svävande spekulationer om ”Tidsandan”, som yrkeshistorikerna dock föredrog att avhålla sig från.

Filosofiskt och metodologiskt sett uppvisade yrkeshistorikerna en lika iögonfallande naivitet. Det är sant att resultatet av denna naivitet var en metodologi som i naturvetenskaperna var medveten om än kontroversiell och som vi lösligt kan kalla positivism, men det är inte sannolikt att många professionella historiker (utanför de romanska länderna) visste med sig att de var positivist. För det mesta var de bara män som, precis som de utgick från att ett bestämt ämne (t ex den politisk-militär-diplomatiska historien) och ett bestämt geografiskt område (t ex västra och mellersta Europa) var de viktigaste, också anammade vissa *idées reçues* från populärvetenskapen, t ex åsikten att hypoteser automatiskt uppkommer ur studiet av ”fakta”, att förklaringar består av ett kedjeresonemang om orsak och verkan, liksom begrepp som determinism, evolution osv. De utgick från att den vetenskapliga metoden, som kunde knäsa den vederhäftiga texten och korrekt datera källorna, som publicerades i utarbetade och ovärderliga serier av band, också kunde knäsa den enda historiska sanningen. Lord

Actons *Cambridge Modern History* var ett sent men typiskt exempel på denna övertygelse.

Även i jämförelse med den blygsamma nivån inom humaniora och samhällsvetenskap på 800-talet var historia alltså ett extremt, man kan nästan säga medvetet, bakåtsträvande ämne. Dess bidrag till förståelsen av det mänskliga samhället i det förflutna och i samtiden var försumbart och slumpmässigt. Eftersom man inte kan förstå ett samhälle utan att förstå dess historia blev det med tiden nödvändigt att hitta andra och mer fruktbara sätt att utforska människans bakgrund. Temat i denna essä är marxismens bidrag till denna strävan.

Hundra år efter Ranke sammanfattade Arnaldo Momigliano förändringarna inom historievetenskapen under fyra rubriker:

- (1) Politisk och religiös historia hade gått tillbaka markant, medan ”nationell historieskrivning ter sig gammalmodig”. I stället hade det blivit en anmärkningsvärd svängning mot social-ekonomisk historia.
- (2) Det var inte längre vanligt, eller för den delen lätt, att använda ”idéer” för att förklara historiens gång.
- (3) De gängse förklaringarna uttrycktes nu ”i termer av samhällskrafter”, även om detta innebär att frågan om sambandet mellan förklaringen av historiska skeenden och förklaringen av individuella insatser blev mer brännande än den hade varit på Rankes tid.
- (4) Det hade nu (1954) blivit svårt att tala om framsteg eller ens om en meningsfull händelseutveckling i en viss riktning.¹

Momiglianos sista kommentar — och vi citerar honom som en rapportör av tillståndet i historievetenskapen snarare än som analytiker var mer typisk för 1950-talet än för tidigare och senare decennier, men de tre första kommentarerna uttryckte sedan länge etablerade och bestående tendenser i oppositionen mot den historiska Rankeskolan. Från mitten av 1800-talet hade man systematiskt försökt ersätta den idealistiska historieuppfattningen med en materialistisk, påpekades det redan år 1910², vilket lett till en tillbakagång för den politiska och ett uppsving för den ”ekonomiska eller sociologiska” historien: säkerligen under allt hårdare tryck från ”samhällsproblemen” som ”dominerade” historieskrivningen under århundradets andra hälft.³ Det gick tydligen inte riktigt så snabbt att storma universitetsfakulteternas och arkivens fästningar som de entusiastiska encyklopediförfattarna hade trott. 1914 hade de anfallande styrkorna inte intagit stort mer än utposterna ”ekonomisk historia” och historiskt orienterad sociologi, och det var först efter andra världskriget som försvararna tvingades på defensiven — även om de ingalunda hade slagits på vild flykt.⁴ Det kan dock inte råda något tvivel om den Ranke-kritiska rörelsens allmänna karaktär och framgångar.

Den första frågan vi måste begrunda är i vad mån denna omorientering berodde på marxistiskt inflytande. Den andra frågan är på vilket sätt det marxistiska inflytandet fortsätter att bidra till den.

Det kan inte råda något tvivel om att marxismens inflytande från första början var avsevärt. I stort sett fanns det bara en annan inflytelserik skola eller tankeströmning på 1800-talet som syftade till en rekonstruktion av historievetenskapen, nämligen positivismen (vare sig man stavar den med stor eller liten bokstav). 1800-talets positivism, ett senkommet barn av 1700-talets upplysningstid, väcker inte vår odelade beundran. Dess främsta bidrag till historievetenskapen var att införa begrepp, metoder och modeller som lånats från naturvetenskaperna i

¹ Arnaldo Momigliano: ”One Hundred Years after Ranke” i *Studies in Historiography* (London, 1966).

² *Encyclopaedia Britannica*, 11:e utgåvan (London, 1910), uppslagsord ”History”

³ *Enciclopedia Italiana* (Rom, 1936), uppslagsord ”Storiografia”.

⁴ I flera år efter 1950 gick de faktiskt till en tämligen framgångsrik motoffensiv, uppmuntrade av det kalla krigets gynnsamma klimat, men kanske också av innovatörernas oförmåga att konsolidera sina oväntat snabba framryckningar.

samhällsforskningen och att tillämpa sådana naturvetenskapliga rön som tycktes lämpa sig för det i historieforskningen. Detta var inga försumbara bedrifter, men de var av begränsad betydelse, inte minst eftersom det närmaste en modell för historisk förändring som historikerna uppnådde var en evolutionsteori som byggde på biologin eller geologin och som efter 1859 fick både uppmuntran och förebilder från darwinismen. Detta var dock en mycket grov och icke nöjaktig vägledning till historien. Historiker som inspirerats av Comte eller Spencer har därför varit få och liksom vad beträffar Buckle eller rentav den store Taine eller Lamprecht har deras inflytande på historievetenskapen varit begränsat och kortvarigt. Svagheten hos positivismen (eller Positivismen) var att den trots Comtes övertygelse om att sociologin var den mest högstående av vetenskaperna, inte hade mycket att säga om företeelser som kännetecknar människans samhälle, till skillnad från företeelser som kunde härledas direkt från icke-sociala faktorerers inverkan eller utformas med naturvetenskaperna som förebild. I den mån positivismen höll sig med åsikter om historiens mänskliga karaktär var de spekulativa, för att inte säga metafysiska.

Den främsta sporren för att revolutionera historievetenskapen kom därför från de historiskt orienterade samhällsvetenskaperna (t ex den tyska ”historiska skolan” inom ekonomin), och inte minst från Marx vars inflytande erkänt var så stort att han ofta fick äran för prestationer som han själv inte påstod sig vara upphovsmannen till. Historiematerialismen beskrevs slentrianmässigt — ibland till och med av marxister — som ”ekonomisk determinism”. Även bortsett från att Marx tog avstånd från uttrycket skulle han säkert också ha förnekat att han var den förste som betonade den ekonomiska basens betydelse för historiens gång, eller som beskrev människans historia i en serie socio-ekonomiska system. Han frånsade sig definitivt äran för att ha infört begreppen klass och klasskamp i historien, men förgäves. ”Marx ha introdotto nella storiografia il concetto di classe”, skrev *Enciclopedia Italiano*.

Jag har inte för avsikt att spåra det marxistiska inflytandets speciella bidrag till omdaning av den moderna historieskrivningen. Det skilde sig uppenbarligen från ett land till ett annat. I Frankrike var det sålunda relativt litet, åtminstone fram till andra världskriget, eftersom marxistiska idéer märkligt långsamt och sent vann insteg på något område av det intellektuella livet i landet.⁵ Även om marxistiska influenser på 1820-talet hade fått en viss spridning på ett så politiskt laddat fält som historieskrivningen om franska revolutionen dock, som Jaurès och George Lefebvres verk visar, i kombination med idéer som härrörde från inhemska tanketraditioner — leddes den stora omorienteringen av den franska historieskrivningen av Annales-skolan, som definitivt inte behövde Marx hjälp för att uppmärksammas på historiens ekonomiska och sociala dimensioner. (Däremot förknippas ett intresse för sådana ting allmänt så starkt med marxismen att *Times Literary Supplement* helt nyligen⁶ påstod att själve Fernand Braudel stod under Marx inflytande.) Omvänt finns det länder i Asien eller Latinamerika där omorienteringen, för att inte säga uppkomsten, av den moderna historiografin nästan helt kan identifieras med marxismens spridning. Om vi bara konstaterar att inflytandet globalt sett var avsevärt behöver vi inte gå närmare in på frågan i detta sammanhang.

Jag har inte i första hand fört saken på tal för att fastslå att det marxistiska inflytandet har spelat en viktig roll i moderniseringen av historiografin, utan snarare för att illustrera hur svårt det är att uppskatta bidraget exakt. För som vi har sett har det marxistiska inflytandet bland historikerna identifierats med några relativt enkla men kraftfulla idéer som på ett eller annat sätt förknippas med Marx och de rörelser som inspirerats av hans tänkande, men som inte behöver vara marxistiska överhuvudtaget, eller som i den mest inflytelserika formen inte behöver vara representativa för Marx mogna tänkande. Vi kan kalla detta slags inflytande ”vulgärmarxistiskt” och det stora problemet i analysen är att skilja de vulgärmarxistiska från de marxistiska inslagen.

⁵ Jfr George Lichtheim: *Marxism in Modern France* (London, 1966).

⁶ *Times Literary Supplement*, 15 februari 1968.

För att ta några exempel. Det står klart att ”vulgärmarxismen” främst kännetecknades av följande drag:^{*}

- (1) Den ”ekonomiska tolkningen av historien”, dvs övertygelsen att ”den ekonomiska faktorn är den grundläggande faktorn varav alla andra beror” (för att citera R. Stammeler), och närmare bestämt, varav företeelser som hittills inte hade ansetts ha något större samband med ekonomiska företeelser berodde. I så måtto sammanföll denna punkt delvis med
- (2) Modellen med ”bas och överbyggnad” (som oftast användes för att förklara idéhistorien). Trots Marx och Engels egna varningar och trots de sofistikerade kommentarerna från vissa tidiga marxister, t ex Labriola, tolkades modellen oftast som ett enkelt förhållande av dominans och beroende mellan den ”ekonomiska basen” och ”överbyggnaden”, på sin höjd förmedlat av
- (3) ”Klassintressen och klasskamp”. Man kan lätt få intrycket att många vulgärmarxistiska historiker aldrig kom just längre än till första sidan av Kommunistiska Manifestet och meningen ”(den skrivna) historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp”.
- (4) ”Historiska lagar och historisk nödvändighet.” Man ansåg helt korrekt att Marx betraktade samhällets historiska utveckling som en systematisk och nödvändig process som inte lämnade något större utrymme för tillfälligheternas spel, åtminstone inte i generaliseringarna om långsiktiga förändringar. Därav de tidiga marxistiska historikernas oupphörliga intresse för frågan om den roll individen eller slumpen spelade i historien. Å andra sidan tolkades detta ofta som en stelbent och tvingande lagbundenhet, t ex i de socio-ekonomiska formationernas ordningsföljd, eller rentav som en mekanisk determinism som ibland tycktes underförstått att det inte fanns några alternativ i historien.
- (5) Vissa historiska forskningsfält som ibland härrörde från Marx egna intresseområden, t ex kapitalismens och industrialismens historia, men ibland från mer eller mindre tillfälliga kommentarer.
- (6) Vissa forskningsfält som inte härrörde direkt från Marx utan snarare från de rörelser som förknippades med hans teori, t ex agitationen i de förtryckta klasserna (småbrukare, arbetare), eller revolutioner.
- (7) Diverse kommentarer om historiografins beskaffenhet och begränsningar, huvudsakligen härledning från nr 2, som tjänade som förklaring till motivationen och metoderna hos de historiker som påstod sig vara opartiska sanningssökare och berömde sig av att helt enkelt fastställa *wie es eigentlich gewesen*.

Det är genast uppenbart att detta i bästa fall är ett urval ur Marx historieuppfattning och i värsta fall (som mycket ofta hos Kautsky) en sammansmältning av marxistiska och samtida icke-marxistiska uppfattningar — t ex evolutionistiska och positivistiska. Det är också uppenbart att några av punkterna inte alls var representativa för Marx utan för det slags intresseinriktning som är naturlig hos historiker som sysslar med arbetarklassen och folkliga och revolutionära rörelser och som skulle ha uppkommit även utan Marx, t ex intresset för äldre exempel på social kamp och socialistiska ideologier. Vad Kautskys tidiga monografi över Thomas More beträffar är det inget särskilt marxistiskt med ämnesvalet och behandlingen är vulgärmarxistisk.

Men detta urval av inslag som var hämtade ur eller förknippade med marxismen var inte godtyckligt. Punkterna 1-4 och 7 i den korta översikten över vulgärmarxismen ovan står för

^{*} De följande punkterna som Hobsbawm anser karakterisera ”vulgärmarxismen” syftar givetvis främst på den stalinistiska synen på den ”historiska materialismen” och ”marxistiska filosofin, som den t ex uttrycks i Stalins ryktbara artikel [Om den dialektiska och den historiska materialismen](#). – Red

ett koncentrerat intellektuellt sprängstoff som syftade till att spränga viktiga delar av den traditionella historiens befästningar i luften och i den bemärkelsen var de oerhört effektiva — kanske effektivare än en mindre förenklad version av historiematerialismen skulle ha varit, och definitivt tillräckligt effektiva i sin förmåga att släppa in ljus på dittills mörka platser för att hålla historikerna sysselsatta mycket länge. Det är svårt att återuppliva den häpenhet som en intelligent och beläst samhällsvetare kände när han i slutet av 1800-talet stötte på följande marxistiska kommentarer om historien: ”Att själva reformationen tillskrivs en ekonomisk orsak, att trettioåriga krigets längd berodde på ekonomiska orsaker, korstågen på feodal jordhunger, familjens uppkomst på ekonomiska orsaker och att Descartes syn på djuren som maskiner kan sättas i samband med manufaktursystemets tillväxt.”⁷ Men de av oss som kan erinra sig sitt första möte med historiematerialismen kan fortfarande vittna om vilken oerhörd befrielse dessa enkla upptäckter innebar.

Även om det alltså var naturligt och kanske ofrånkomligt att marxismens inflytande först tog sig förenklade uttryck, betecknar det faktiska urvalet av inslag från Marx också ett historiskt val. Ett par kommentarer som Marx fäller i *Kapitalet* om sambandet mellan protestantismen och kapitalismen blev sålunda oerhört inflytelserika, förmodligen därför att frågeställningar om ideologins sociala bas i allmänhet och de religiösa dogmernas beskaffenhet i synnerhet var ett ämne som omedelbart väckte ett livligt intresse.⁸ Å andra sidan stimulerade vissa av de verk där Marx själv kom närmast att skriva som historiker, t ex den lysande Louis Bonapartes adertonde Brumaire, inte historikerna förrän långt senare, förmodligen därför att de problem som boken främst belyser, t ex klassmedvetandet och småbrukarna, inte kändes lika aktuella.

Huvudparten av det som vi betraktar som ett marxistiskt inflytande på historiografin har definitivt varit vulgärmarxistiskt i den bemärkelse som jag definierade ovan. Inflytandet består av ett allmänt eftertryck på ekonomiska och sociala faktorer, en inriktning som har varit förhärskande sedan andra världskrigets slut i alla länder utom några få (t ex fram till nyligen Västtyskland och USA) och som fortfarande vinner mark. Vi måste upprepa att även om denna tendens utan tvivel i huvudsak beror på marxistiskt inflytande har den inget direkt samband med Marx tänkande.

Det största inflytandet som Marx egna uttryckliga idéer har haft i historie- och samhällsvetenskaperna i allmänhet är nästan säkert teorin om ”bas och överbyggnad”, dvs hans modell av ett samhälle bestående av olika ”nivåer” som påverkar varandra. Man behöver inte godta Marx egen nivåhierarki eller hans uppfattning om sambandet mellan nivåerna (i den mån han nu beskrev detta)⁹, för att finna den generella modellen värdefull. Den har i själva verket blivit mycket allmänt välkomnad som ett värdefullt bidrag även av icke-marxister. Marx specifika modell av den historiska utvecklingen — däribland klasskonflikternas roll, de socio-ekonomiska formationernas ordningsföljd och mekanismerna för övergången från ett till ett annat — är och förblir mycket mer kontroversiell, i vissa fall även bland marxister. Det är rätt att saken debatteras och inte minst att den utsätts för normal historisk källkritik. Det är oundvikligt att vissa delar, som bygger på bristfälliga eller vilseledande källor, måste utmönstras, t ex vad gäller studiet av de orientaliska samhällena, där Marx kombinerar ett stort djupsinne med felaktiga antaganden om bland annat den inre stabiliteten i vissa av dessa samhällen. Det är emellertid min ståndpunkt i essän att Marx främst har betydelse för dagens historiker genom sina uttalanden om historien, inte genom sina uttalanden om samhället i stort.

Det marxistiska (och vulgärmarxistiska) inflytande som hittills har varit effektivast ingår i en

⁷ J. Bonar: *Philosophy and Political Economy* (London, 1893), s. 367.

⁸ Dessa kommentarer skulle komma att leda till ett av de tidigaste exemplen på något som otvivelaktligen är ett marxistiskt inflytande på den ortodoxa historiografin, nämligen det berömda temat som Sombart, Weber, Troeltsch m. fl. skulle utbrodera. Debatten är långifrån över än.

⁹ Man måste hålla med L. Althusser om att diskussionen om ”överbyggnadsnivåerna” är mycket mer löst skisserad och mindre övertygande än diskussionen om ”basen”.

allmän tendens att förvandla historievetenskapen till en av samhällsvetenskaperna, en utveckling som vissa spjärnar emot mer eller mindre sofistikerat men som otvivelaktigt har varit förhärskande under 1900-talet. Marxismens viktigaste bidrag till denna tendens var tidigare kritiken av positivismen, dvs försöket att införliva samhällsvetenskaperna i naturvetenskaperna, eller humanvetenskaperna i icke-humanvetenskaperna. Detta innebär att samhället betraktas som ett system av mellanmännsliga relationer där de relationer som skapas för produktion och reproduktion för Marx är de primära. Det innebär också att man analyserar systemens strukturer och funktionssätt som självuppehållande enheter, både i förhållande till omvärlden — den ickemännsliga och den männsliga — och i sina inre förhållanden. Marxismen är långt ifrån den enda struktur-funktionalistiska samhällsteorin, även om den kan göra anspråk på att vara den första, men den skiljer sig från de flesta andra i två avseenden. För det första betonar den en hierarki bland samhällsföreteelserna (som ”bas” och ”överbyggnad”), och för det andra betonar den förekomsten i alla samhällen av inre spänningar (”motsägelser”) som motverkar systemets benägenhet att hålla sig gående.¹⁰

Det betydelsefulla med dessa egenheter ligger på det historiska planet, för det är de som gör det möjligt för marxismen — till skillnad från andra struktur-funktionalistiska samhällsmodeller — att förklara varför och hur samhällen förändras och omvandlas: med andra ord den sociala evolutionen.¹¹ Den enorma styrkan hos Marx har alltid varit att han betonar både samhällsstrukturernas existens och deras historiska karaktär, eller med andra ord deras inre förändringsdynamik. I dag, när det är allmänt accepterat att samhällssystem existerar men när de oftast analyseras ahistoriskt, för att inte säga antihistoriskt, är Marx eftertryck på historien som en nödvändig dimension kanske mer oumbärlig än någonsin.

Detta betyder att de gängse teorierna inom dagens samhällsvetenskaper kan kritiserar ur två olika synvinklar.

Den första invändningen gäller de arbetssätt som dominerar på så stora områden av samhällsvetenskapen, inte minst i USA, och som får sin styrka dels från den anmärkningsvärda fruktbarheten hos de sofistikerade, mekaniska modellerna på vetenskapens nuvarande ståndpunkt, dels från försöken att hitta metoder för social förändring som inte förutsätter social revolution. Man kanske kan tillägga att den goda tillgången till pengar och vissa nya teknologier som lämpar sig för det sociala fältet innebär att detta slags ”sociala ingenjörskonst” och de teorier som den bygger på ter sig mycket tilltalande i de rikaste i-länderna. Teorierna är i grund och botten ”problemlösningsövningar”. Teoretiskt sett är de ytterst primitiva, förmodligen primitivare än de flesta motsvarande teorierna på 1800-talet. Sålunda förenklar många samhällsvetare, antingen medvetet eller *de facto*, historieprocessen till ett enda stort språng från ett ”traditionellt” till ett ”modernt” eller ”industriellt” samhälle, där det ”moderna” definieras i jämförelse med de avancerade industriländerna eller rentav med USA i mitten av 1900-talet, medan det ”traditionella” definieras som det som saknar ”modernitet”. I praktiska sammanhang kan detta enda stora språng delas upp i flera mindre steg, som i Rostows *Stages of Economic Growth*. Sådana modeller bortser från större delen av historien för att koncentrera sig på ett litet om än avgörande avsnitt av den, och de innebär grova förenklingar av de historiska förändringsmekanismerna även inom detta lilla avsnitt. De påverkar historikerna främst därför att de samhällsvetenskaper som utarbetar dessa modeller är så stora och prestigeladdade att historiska forskare frestas ge sig i kast med projekt som är influerade av dem. Det är eller borde vara alldeles uppenbart att modellerna inte kan tillämpas på historisk förändring, men med tanke på deras nuvarande popularitet är det viktigt att marxisterna ideligen påminner oss om detta.

¹⁰ Jag behöver knappast påpeka att ”basen” inte bara består av teknologi eller ekonomi utan av ”totaliteten av dessa produktionsförhållanden”, dvs samhällsorganisationen i bredaste bemärkelse på en given nivå av de materiella produktivkrafternas utveckling.

¹¹ Jag använder naturligtvis inte uttrycket för att antyda en likhet med den biologiska evolutionsprocessen.

Den andra invändningen gäller de struktur-funktionalistiska teorierna som visserligen är oerhört mycket mer sofistikerade men på sätt och vis ännu sterilare, såtillvida som de ibland förnekar historien helt och hållet eller förvandlar den till något annat. Sådana synsätt har ett stort inflytande även bland marxisterna eftersom de tycks göra det möjligt att befria marxismen från 1800-talets typiska evolutionstänkande, som den så ofta kombinerades med, även om det sker till priset av att den också befrias från begreppet ”framsteg”, som även det var typiskt för 1800-talets tänkande, bl a hos Marx. Men varför skulle vi vilja göra det?¹² Marx själv skulle definitivt inte ha velat göra det: han erbjöd sig att tillägna Darwin andra delen av Kapitalet och skulle knappast ha haft något att invända mot Engels berömda ord vid hans grav där han prisade Marx för att han hade upptäckt evolutionens lagar i människans historia, liksom Darwin hade gjort i den organiska naturen. (Han skulle förvisso inte ha velat skilja framsteget från evolutionen och kritiserade faktiskt uttryckligen Darwin för att han förvandlade det till en tillfällig sidoeffekt av evolutionen.)¹³

Det centrala problemet i historien är att upptäcka den mekanism som differentierar de olika mänskliga samhällsgrupperna och som förvandlar ett slags samhälle till ett annat, eller underlåter att göra det. I vissa avseenden, som marxisterna och sunda förnuftet anser är avgörande, t ex vad gäller människans kontroll över naturen, innebär detta definitivt enkelriktade förändringar eller framsteg, åtminstone om man anlägger ett tillräckligt långt perspektiv. Under förutsättning att vi inte utgår från att denna samhällsutveckling tillgår på samma eller ungefär samma sätt som den biologiska evolutionen, tycks det egentligen inte finnas några skäl att avstå från att använda uttrycket ”evolution”.

Detta är förstas inte bara en fråga om terminologi. Det handlar om meningsskiljaktigheter i två frågor: om möjligheten att göra värdeutsagor om olika typer av samhällen, eller med andra ord rangordna dem i något slags hierarki, och vad gäller förändringsmekanismerna. Struktur-funktionalismen har haft en benägenhet att dra sig för att rangordna samhällen i ”högre” och ”lägre”, delvis på grund av socialantropologernas sympatiska vägran att godta de ”civiliserades” anspråk på att härska över ”barbarerna” i kraft av sitt påstått högre evolution stadium, delvis därför att det enligt formella funktionskriterier faktiskt inte finns någon sådan hierarki. Eskimåerna löser problemen i sin tillvaro som samhällsgrupp¹⁴ lika effektivt på sitt sätt som Alaskas vita invånare gör — eller mer effektivt, skulle somliga säga. Under vissa förutsättningar och med vissa antaganden kan magiskt tänkande vara lika logiskt och lika ändamåls-enligt på sitt sätt som vetenskapligt tänkande. Och så vidare.

Dessa invändningar är välgrundade även om de inte är särskilt fruktbara i den mån historikern eller någon annan samhällsvetare försöker beskriva det specifika innehållet i ett system och inte bara dess allmänna strukturer.¹⁵ Men de är hur som helst irrelevanta för frågan om evolutionär förändring, om de nu inte rentav är tautologier. För att kunna överleva måste ett samhälle vara i stånd att försörja sig och därför måste alla befintliga samhällen vara funktionsdugliga, annars skulle de ha dött ut, som shakerrörelsen gjorde eftersom den saknade ett system för sexuell fortplantning eller rekrytering utifrån. Jämför man samhällen med avseende på systemet av inre förhållanden mellan medlemmarna jämför man oundvikligen lika med lika. Det är när vi jämför dem med avseende på deras förmåga att kontrollera den yttre

¹² Det finns historiska skäl till detta uppror mot den ”evolutionära” sidan av marxismen, t ex förkastandet - av politiska orsaker - av Kautskys doktriner, men det intresserar oss inte i detta sammanhang.

¹³ Marx till Engels, 7 augusti 1866. Marx och Engels: *Collected Works*, vol. 42 (London, 1987), s. 304.

¹⁴ I den bemärkelse som Lévi-Strauss talar om släktsystem (eller andra sociala mönster) som ett ”koordinerat samspel med uppgift att säkerställa samhällsgruppens fortbestånd”, i Sol Tax (red.): *Anthropology Today* (1962), s. 343.

¹⁵ ”Det är och förblir sant... även i en tillbörligt vitaliserad version av funktionsanalysen, att dess förklaringsförmåga är tämligen begränsad, inte minst eftersom den inte förklarar varför ett visst inslag i och inte någon funktionell motsvarighet till det uppträder i system s”, Carl Hempel i *Symposium on Social Theory* red. L. Gross (1959).

naturen som skillnaderna blir iögonfallande.

Den andra meningsskiljaktigheten går djupare. De flesta versionerna av struktur-funktionalistiska analyser är synkroniska och ju mer utarbetade och sofistikerade de är, desto mer begränsas de till statiska samhällstillstånd där någon dynamisk faktor måste införas, om detta intresserar tänkaren.¹⁶ Huruvida det är möjligt att göra detta tillfredsställande är en fråga strukturalisterna själva tvistar om. Det faktum att man inte kan använda samma analys för att förklara både funktion och historisk förändring tycks vara allmänt accepterat. Jag menar inte att det inte skulle vara tillåtet att utarbeta separata analysmodeller för statiska och dynamiska tillstånd, som Marx modeller för enkel och utvidgad reproduktion, men för historieforskningen är det önskvärt att de olika modellerna står i samband med varandra. Den enklaste utvägen för strukturalisten är att utesluta förändringar och överlåta historien på någon annan, eller rentav förneka historiens relevans, som några av de tidiga brittiska socialantropologerna praktiskt taget gjorde. Eftersom förändring nu en gång är ett faktum måste emellertid strukturalismen hitta ett sätt att förklara den.

Denna förklaring måste antingen föra strukturalismen närmare marxismen, vill jag påstå, eller leda till ett förnekande av evolutionär förändring. Lévi-Strauss infallsvinkel (liksom Althusser) tycks enligt min mening innebära det sistnämnda. Här blir historisk förändring helt enkelt en permutation och kombination av vissa ”komponenter” (som för att citera Lévi-Strauss är parallell till generna i genetiken) som med tillräckligt långt perspektiv kan förväntas kombineras i olika mönster och om de är tillräckligt fåtaliga gå igenom alla de olika kombinationsmöjligheterna.¹⁷ Historien är så att säga den process där man spelar igenom alla varianterna i ett slutspel schack. Men i vilken ordning? Härvidlag ger teorin ingen ledning.

Men det är just detta som är problemet med den historiska evolutionen. Det är förstås sant att Marx tänkte sig sådana kombinationer och omkombinationer av komponenter eller ”former”, som Althusser understryker, och att han på detta liksom på andra sätt var en strukturalist *avant la lettre*, eller närmare bestämt en tänkare som Lévi-Strauss (som han själv erkänner) åtminstone i viss mån kunde låna termen från.¹⁸ Det är viktigt att hålla i minnet en sida av Marx tänkande som den tidiga marxistiska traditionen försummade, med några få undantag (bl a underligt nog vissa utvecklingar bland de sovjetiska marxisterna på Stalintiden, även om de inte riktigt var på det klara över implikationerna av sitt arbete). Det är ännu viktigare att hålla i minnet att analysen av komponenterna och deras tänkbara kombinationer fungerar som en välbehövlig spärr för evolutionsteorierna (precis som i genetiken) genom att fastslå vad som teoretiskt sett är möjligt eller omöjligt. Det är också tänkbart — även om det är en öppen fråga — att en sådan analys skulle kunna precisera definitionen av de olika ”samhällsnivåerna” (bas och överbyggnad) och deras inbördes förhållande, som Althusser påpekar.¹⁹ Vad den emellertid inte kan göra är att förklara varför 1900-talets Storbritannien skiljer sig så

¹⁶ Som Lévi-Strauss uttrycker det när han skriver om släktmodeller: ”Om inte denna mekanism påverkades av någon yttre faktor skulle den fungera i det oändliga och samhällsstrukturen skulle förbli statisk. Detta är emellertid inte fallet. Det är därför man måste införa nya faktorer i den teoretiska modellen för att förklara strukturens diakroniska förändringar”, i *Social Anthropology*, red. Tax s. 343.

¹⁷ Il est clair, toutefois, que c'est la nature de ce concept de 'combinaison' qui fonde l'affirmation... que le marxisme n'est pas un historicisme: puisque le concept marxiste de l'histoire repose sur le principe de la variation des formes de cette 'combinaison'.” Jfr L. Althusser: *Lire le Capital*, vol. 2 (Paris, 1965), s. 153. Svensk översättning: *Att läsa Kapitalet* (Staffanstorp, 1970).

¹⁸ R. Bastide (red.): *Sens et usage du terme structure dans les sciences sociales et humaines* (Paris, 1962), s. 143.

¹⁹ ”On voit par là que certains rapports de production supposent comme condition de leur propre existence, l'existence d'une superstructure juridico-politique et idéologique, et pourquoi cette superstructure est nécessairement spécifique... On voit aussi que certains autres rapports de production n'appellent pas de superstructure politique, mais seulement une superstructure idéologique (les socis sans classes). On voit enfin que la nature des rapports de production considérés, non seulement appelle ou n'appelle pas telle ou telle forme de superstructure, mais fixe également de degré d'efficace délégué à tel ou tel niveau de la totalité sociale”.

Althusser: *Lire le Capital*, s. 153.

komplett från stenålderns Storbritannien. Den kan inte heller förklara de socio-ekonomiska formationernas ordningsföljd, eller hur övergången från en formation till en annan går till, eller för den delen varför Marx ägnade en så stor del av sitt liv åt att besvara sådana frågor.

Om frågorna ska kunna besvaras krävs båda de egenskaper som skiljer marxismen från andra struktur-funktionalistiska teorier: modellen med nivåer, där de samhälleliga produktionsförhållandena är de primära, och teorin om inre motsägelser inom systemen varav klasskonflikter bara är ett särfall.

Nivåhierarkin är nödvändig för att förklara varför historien har en *riktning*. Det är människans allt större frigörelse från naturen och hennes allt större förmåga att kontrollera den som gör historien i sin helhet (men inte varje område och period inom den) ”riktad och irreversibel”, för att åter citera Lévi-Strauss. En nivåhierarki som inte byggde på de samhälleliga produktionsförhållandena skulle inte nödvändigtvis ha den egenskapen. Eftersom människans ständigt allt större kontroll över naturen medför förändringar, inte bara av produktivkrafterna (t ex genom nya tekniker), utan också av de sociala produktionsförhållandena, förutsätter den dessutom en viss ordningsföljd för de socio-ekonomiska systemen. (Därmed inte sagt att vi måste betrakta den lista över formationerna som ges i förordet i *Till kritiken av den politiska ekonomin* som kronologiskt exakt, vilket förmodligen Marx inte ansåg att den var, och än mindre behöver vi acceptera en teori om en universell och uniform evolution. Däremot underförstår nivåhierarkin att vissa samhällsföreteelser inte kan tänkas uppträda i historien före vissa andra, t ex ekonomier med dikotomin stad—landsbygd före ekonomier som saknar denna dikotomi.) Och av samma anledning underförstår den att systemens ordningsföljd inte kan beskrivas i en enda dimension, t ex en teknologisk dimension (lägre teknologier före högre) eller en ekonomisk (*Geldwirtschaft* efterträder *Naturalwirtschaft*), utan att de också måste ordnas med avseende på sina samhällssystem.²⁰ För det är ett viktigt kännetecken för Marx historiska tänkande att det varken är ”sociologiskt” eller ”ekonomiskt” utan bådadera samtidigt. De samhälleliga produktions- och reproduktionsförhållandena (dvs samhällsorganisationen i mycket bred bemärkelse), kan inte skiljas från de materiella produktivkrafterna.

Med tanke på denna ”orientering” i den historiska utvecklingen är det de inre motsägelserna i de socio-ekonomiska systemen som leder till förändring, som blir till utveckling. (Annars skulle man kunna hävda att de bara skulle leda till cykliska fluktuationer, en oändlig serie av rubbningar och stabiliseringar, och naturligtvis det slags förändringar som kan uppstå till följd av kontakter och konflikter mellan olika samhällen.) Poängen med sådana inre motsägelser är att de inte kan definieras rätt och slätt som ”funktionsstörningar”, annat än om man utgår från att stabilitet och permanens är regeln och förändring undantaget, och inte ens med det ännu naivare antagandet, som är så utbrett i vulgär-samhällsvetenskapen, att ett visst system är den modell som all förändring strävar mot.²¹ Poängen är snarare den att en strukturmodell som bara tar hänsyn till hur systemet vidmakthåller sig inte räcker, vilket socialantropologerna i dag erkänner mycket mer allmänt än tidigare. Vad en sådan modell måste spegla är den samtidiga existensen av stabiliserande och omstörtande faktorer. Och det är just det som den marxistiska modellen — dock inte i sina vulgärmarxistiska varianter — gör.

En sådan dubbel (dialektisk) modell är svår att ställa upp och använda, för i praktiken är det mycket frestande att allt efter lust och behov använda den som en modell över antingen stabil funktion eller revolutionär förändring, medan det intressanta är att den är bådadera. Det är lika viktigt att inre spänningar ibland kan återupptas i en självstabiliserande modell som kopplar tillbaka dem som funktionsstabilisatorer, som att detta ibland inte går. Klasskampen kan ofta

²⁰ Om vi tycker att det är meningsfullt kan vi naturligtvis beskriva detta som olika kombinationer av ett antal givna komponenter.

²¹ Man kan tillägga att det är tveksamt om de helt enkelt kan klassificeras som ”konflikter”, men i den mån vi koncentrerar oss på samhällssystem som system av förhållanden mellan människor kan vi normalt räkna med att de uttrycker sig i konflikter mellan individer och grupper, eller mer metaforiskt mellan värdesystem, roller osv.

regleras med hjälp av ett slags säkerhetsventiler, t ex underklassens många kravaller i de förindustriella städerna, eller institutionaliseras som ”upprorsritualer” (för att använda Max Gluckmans fruktbara uttryck), eller på andra sätt, men ibland går inte det. Staten brukar normalt legitimera samhällsordningen genom att hålla klasskampen inom vissa stabila institutionella och ideologiska ramar, medan den skenbart står ovanför och utanför (den fjärran kungen som ”rättvisans källa”) och därigenom vidmakthålla ett samhälle som annars skulle slitas i stycken av sina inre spänningar. Detta är i själva verket den klassiska marxistiska teorin om statens ursprung och funktion som framläggs i *Familjens, privategendomens och statens ursprung*.²² Men det händer att staten — även i sina undersåtars ögon — mister denna funktion och sin förmåga att legitimera och med Thomas Mores ord ter sig som en ren ”konspiration bland de rika för att främja sina egna intressen”, om den nu inte ter sig som den direkta orsaken till de fattigas lidanden.

Denna motsägelsefullhet i modellen kan skylas över om man pekar på det faktum att det otvivelaktigt finns *separata* fenomen i samhället som står för reglerad stabilitet respektive omstörtning: socialgrupper som påstås kunna integreras i feodalsamhället, t ex ”köpmannakapitalet”, och sådana som inte kan det, t ex den ”industriella bourgeoisie”, eller sociala rörelser som är rent ”reformistiska” och sådana som är medvetet ”revolutionära”. Men även om en sådan uppdelning ibland finns och då påvisar att samhällets inre motsättningar (som enligt Marx *inte* uteslutande är klasskamper)²³ har nått ett visst stadium, är det lika betydelsefullt att samma företeelse beroende på läget kan förändra sin funktion: rörelser för att restaurera den gamla reglerade ordningen i klassamhället kan (som vissa bonderörelser) förvandlas till sociala revolutioner, medan medvetet revolutionära partier kan tas upp i status quo.²⁴

Hur svårt det än kan vara har samhällsvetare av olika slag (däribland, kan vi notera, djur-ekologer, inte minst de som studerar populationsdynamik och djurs sociala beteende) börjat försöka sig på att konstruera jämviktsmodeller som bygger på spänningar eller konflikter och därigenom närmat sig marxismen och fjärrat sig den äldre sociologiska skolans modeller, där man ansåg att ordningsfrågan logiskt sett hade prioritet över förändringsfrågan och lade tonvikten på de integrerande och normativa faktorerna i samhällslivet. På samma gång måste vi erkänna att Marx egen modell måste göras explicitare än den är i hans skrifter, att den kan behöva vidareutvecklas och bearbetas och befrias från vissa spår av 1800-talets positivism, som är mer påfallande i Engels formuleringar än i Marx eget tänkande.

Återstår då det *specifikt* historiska problemet om de socio-ekonomiska formationernas beskaffenhet och ordningsföljd och mekanismerna för deras inre utveckling och samspel. Detta är ett fält där debatten har varit intensiv alltsedan Marx dagar²⁵, inte minst under de senaste decennierna, och på vissa sätt är framstegen i jämförelse med Marx mycket slående.²⁶ Här har också analyser på sista tiden bekräftat genialiteten och djupsinnet i Marx allmänna infallsvinkel och vision, även om de också har dragit uppmärksamhet till luckorna i hans framställ-

²² Huruvida staten är den enda institutionen med denna funktion är en fråga som har sysselsatt marxister som Gramsci, men det behöver vi inte gå in på här.

²³ G. Lichtheim påpekar (*Marxism*, London, 1961, s. 152) mycket riktigt att klassmotsättningar bara spelar en underordnad roll i Marx modell för det antika romerska samhällets sammanbrott. Inställningen att det måste ha berott på ”slavuppror” kan inte beläggas i Marx.

²⁴ Som Worsley uttrycker det när han sammanfattar arbetet längs dessa linjer: ”förändringar inom ett system måste antingen ackumuleras och leda till en strukturomvandling av systemet, eller hanteras av något slags katharsismekanism”: ”The Analysis of Rebellion and Revolution in Modern British Social Anthropology” i *Science and Society* 25/1 (1961), s. 37. Ritualiseringen av sociala relationer kan begripas som ett sådant symboliskt utagerande av spänningar som annars kunde bli olidliga.

²⁵ Jfr de stora mängder av forskning och debatt om de orientaliska samhällena som bygger på ett mycket litet antal sidor i Marx, varav några av de viktigaste - i *Grundrisse* - inte blev tillgängliga förrän för femton år sedan.

²⁶ På det förhistoriska fältet, t ex den framlidne V. Gordon Childe, den kanske originellaste historiske tänkaren i de engelsktalande länderna som tillämpade marxismen på det förflutna.

ning, inte minst vad gäller de förkapitalistiska perioderna. Detta är emellertid frågor som knappt kan diskuteras ens mycket översiktligt utom med hjälp av konkreta historiska exempel, dvs de kan inte diskuteras i samband med detta kollokvium. I stället för en sådan diskussion kan jag bara upprepa min övertygelse att Marx infallsvinkel fortfarande är den enda som gör det möjligt att förklara hela den mänskliga historiens förlopp och att den är den mest fruktbara utgångspunkten för den moderna debatten.

Inget av detta är särskilt nytt, även om vissa av de skrifter som uttrycker Marx mogna reflektioner över historiska frågor i praktiken blev tillgängliga först på 1950-talet, inte minst *Grundrisse* från 1857-8. Dessutom har fruktbarenheten i de vulgärmarxistiska modellerna blivit allt sämre under senare decennier vilket har lett till att den marxistiska historiografin har blivit alltmer sofistikerad.²⁷ Ett av de mest karakteristiska dragen i dagens västerländska marxistiska historieskrivning är i själva verket kritiken av de enkla, mekaniska modellerna av ekonomisk-deterministisk typ.

Vare sig de marxistiska historikerna har gjort avsevärda framsteg jämfört med Marx eller ej har deras bidrag i dag en ny betydelse på grund av de förändringar som för närvarande äger rum inom samhällsvetenskaperna. Medan historiematerialismens främsta funktion under det första halvseket efter Engels död var att föra historia närmare samhällsvetenskaperna och samtidigt undvika positivismens överförenklingar, konfronteras den i dag med den snabba historiseringen av själva samhällsvetenskaperna. I brist på hjälp från den akademiska historiografin har samhällsvetarna allt oftare börjat improvisera fram sina egna modeller och tillämpa sina karakteristiska metoder på studiet av det förflutna med resultat som ofta är tekniskt avancerade men — som har påpekats — bygger på modeller för historisk förändring som i vissa avseenden är ännu primitivare än i 1800-talsmodellerna.²⁸ Här är värdet av Marx materialistiska historieuppfattning stort, även om historiskt orienterade samhällsvetare mycket väl kan komma att märka att de inte behöver Marx fasthållande vid de ekonomiska och sociala faktorernas betydelse i historien lika mycket som historikerna i början av 1900-talet gjorde, och att de kanske tvärtom känner sig mer stimulerade av vissa sidor av Marx teori som inte gjorde något större intryck på historikerna under generationerna närmast efter Marx.

Huruvida detta förklarar den framträdande roll som marxistiska tankar obestriddligen spelar i debatten på vissa historiskt orienterade områden av dagens samhällsvetenskap är en annan sak.²⁹ Den ovanligt framträdande ställning som marxistiska historiker, eller historiker skolade i den marxistiska traditionen, har i dag beror säkert i stor utsträckning på radikaliseringsen av de intellektuella och studenterna under det senaste decenniet, liksom på inflytandet från revolutionerna i tredje världen, sammanbrottet för de marxistiska ortodoxierna, som var fientligt inställda till originellt vetenskapligt tänkande, och rentav på något så banalt som ett generationsskifte. För de marxister som hade kommit så långt i karriären att de publicerade mycket lästa böcker och intog högre positioner i det akademiska livet på 1950-talet, var ofta helt enkelt de radikaliserade studenterna från 1930- och 40-talen som nått den naturliga höjdpunkten på sina banor. När vi nu firar hundrafemtioårsjubileet av Marx födelse och hundraårsjubileet av *Kapitalet* kan vi dock inte undgå att notera — med glädje, om vi är marxister — att det föreligger ett avsevärt inflytande från marxismen på det historiska fältet och finns ett lika avsevärt antal historiker som är inspirerade av Marx eller som i sitt arbete uppvisar effekterna av att ha skolats i den marxistiska traditionen.

²⁷ Jfr t ex infallsvinkeln hos dr Eric Williams i *Capitalism and Slavery* (London, 1964), ett värdefullt, upplysande och banbrytande verk, med professor Eugene Genovese angående problemet om det amerikanska slavsamhället och slaveriets avskaffande.

²⁸ Detta är speciellt uppenbart på ett fält som teorin om ekonomisk tillväxt såsom den tillämpas på bestämda samhällen, och teorierna om "modernisering" inom statsvetenskap och sociologi.

²⁹ Debatten om den kapitalistiska utvecklingens inverkan på förindustriella samhällen, och mer allmänt om moderna sociala rörelsers och revolutioners "förhistoria" är ett bra exempel.

Lästips

Eric Hobsbawm: [Marx och historien](#)

Michael Löwy: [Stalinistisk ideologi och vetenskap](#) – om bl a Lysenkoaffären, som visar hur man under stalinismen använde ”den dialektiska materialismen” för att ideologiskt avgöra vad som var rätt och fel när det gällde vetenskapliga stridsfrågor och styra inriktningen av den vetenskapliga forskningen inom främst ärftlighetsläran.